

DANKÓ NÓRA

Helyi Fenntarthatósági Programok (LA21) előnyei Európában és lehetőségei az Egri-Bükkalján

A helyi fenntarthatósági programokat az 1992-ben, Rio de Janeiróban elfogadott **Agenda21 dokumentumból** vezetjük le. Az ENSZ 178 tagállama Rióban – válaszul korunk globális társadalmi, gazdasági és környezeti problémáira – fenntartható fejlődést határozott el, s az *Agenda21* programban gyűjtötte csokorba azokat a feladatokat, amelyek elvégzése elkerülhetetlen az emberiség hosszútávú fennmaradása érdekében.

Alapelvei a következők:

- közös szerepvállalás a jövő alakításában;
- a gazdasági és társadalmi fejlődés együttes megvalósulása;
- a Föld ökológiai egyensúlyának megóvása.

A dokumentum (és az azóta eltelt idő gyakorlati tapasztalata) szerint a *fenntartható fejlődés sikeréhez* nem csak az Agenda21-et kézjegyünkkel ellátó kormányzatok elkötelezettsége, és központi programjai szükségesek. A globális problémákra mindenütt, így helyi szinten is választ kell találni, sőt a siker záloga a közös jövő érdekében alulról jövő kezdeményezésekben és az egyéni felelősségvállalás növekedésében rejlik.

Ezért született meg a **Local Agenda21 (LA21)**, mint az Agenda21 elveinek helyi megvalósítási eszköze. Ez tulajdonképpen egy új közösségi politika, amely integrált rendszerbe foglalja a helyi, fenntartható szemléletű programokat – úgy, hogy azok egy közösen megálmodott jövő felé mozdítsák az adott település életét. Európában az elmúlt évtizedben több mint hatezer közösség, településcsoport ismerte fel a riói dokumentum üzenetét és kezdett hozzá a fenntarthatóság elvének helyi megvalósításához. Mára rengeteg tapasztalat halmozódott fel a témában.

Tanulmányomban a Local Agenda21 folyamatok lépéseinek részletes bemutatása helyett annak csak „**Megvalósítási szakaszára**”¹ (1. ábra) koncentrálok. Céлом annak szemléltetése, hogy milyen kézzelfogható előnyök, megoldások születhetnek, amennyiben a települések és kistérségek a fenntarthatóság útjára lépnek.

¹ SZLÁVIK JÁNOS, TURCHANYI GYULA (2002.) p7

Az LA21 folyamatok során egy közös jövőkép kialakítása, a célok definiálása és a célokhoz vezető utak felvázolása után, azaz az előrelátó szemlélet kialakítását követően kezdődik meg a célok megvalósítása. Ez **konkrét programok** beindításával és fenntartásával, az ehhez szükséges partnerkapcsolatok kiépítésével, és a folyamat nyomon követésével történik.

Az LA21 programok változatos kérdéseket dolgoznak fel Európa-szerte, de az eredeti Agenda21 témákhoz mind visszavezethetők. Én is az eredeti témák szerint csoportosított kiválasztott példáimat, bár- komplex szemléletmódjuknak köszönhetően – nem mindig egyszerűen besorolhatók, hiszen a fenntarthatósági projektek legtöbbször az Agenda 21 több céljának beépítésére is törekednek, ahogy erre a későbbiekben is kitérek.

1. ábra: LA21: „D” Megvalósítás szakasz

PARTNERKAPCSOLATOK ÉPÍTÉSE ÉS PROGRAMOK – AZ AGENDA21 TÉMÁIBAN:²

I. KÖZÖS SZEREPVÁLLALÁS A JÖVŐ ALAKÍTÁSÁBAN,

II. GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉS,

III. A FÖLD ÖKOLÓGIAI EGYENSÚLYA.

ADATGYŰJTÉS: A FOLYÓ TEVÉKENYSÉGEKRŐL, VALAMINT A BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁSOKRŐL.

I. A jövő alakításában való közös szerepvállalás, mint Agenda21 cél az alábbi csoportokat célozza meg³:

- világméretű mozgalom a nőkért, a fenntartható és egyenlő fejlődésért;
- gyermekek és fiatalok a fenntartható fejlődésért;
- a bennszülött népek és közösségeik szerepének felismerése és erősítése;
- a nem kormányzati szervezetek szerepének erősítése: társak a fenntartható fejlődésben;
- a helyi hatóságok kezdeményezése az Agenda 21 támogatására;
- a dolgozók és szakszervezeteik szerepének erősítése;
- az üzleti élet és az ipar szerepének erősítése;
- tudományos és műszaki közösség;
- a gazdálkodók szerepének erősítése.

Ezek közül két (fent aláhúzással jelzett) témára mutatok be példát az európai gyakorlatból.

² Az Agenda21 négy részéből hármat értékelek témaként, a megvalósítás eszközeit boncolgató IV. rész elveit a fenntarthatósági projektek sajátágaiként építem be.

³ Agenda21 III. Rész (24-32. pontok): **NAGYOBB CSOPORTOK SZEREPÉNEK MEGERŐSÍTÉSE** Forrás: KTM, Föld Napja Alapítvány (1993.)

1. A fenntartható fejlődés szemléletének meghonosítása a gyermekek és fiatalok körében alapvető fontosságú. A most megálmodott jövőképek és a fokozatosan kivitelezésre kerülő projektek végső soron az ő jövőjüket határozzák meg.

A németországi Chiemsee – tíz part menti települése által indított – kistérségi agenda (**Chiemsee Agenda**) résztvevői a *fiatalok bevonására* kezdtektől odafigyelnek. A Chiemsee Agenda jelképének, logójának tervezését a kistérség iskoláira bízta, egy **logo-tervezési verseny** keretében. Ebben az akcióban a fenntarthatóság gyakorlatának több aspektusa is felismerhető. A helyi Agenda folyamatot koordináló szervezet ezzel demonstrálta a helyi ifjúság kreativitásába vetett bizalmát, hiszen nem mellékes, hogy milyen a Chiemsee Agenda hivatalos dokumentumain, levelezésén megjelenő arculat. A gyerekek önálló alkotás során, s nem tanári sugallatra gondoltak bele abba, hogy a tó körüli települések mostantól közös jövőt terveznek.

A verseny a gyerekek teljesítményének elismerésével, nagyszabású ünnepléssel végződött, amely a közösségi célok fontosságának hatékony tudatosító eszköze. Egyúttal nemcsak az ifjú generáció, de szüleik, és – a lelkes sajtóbeszámolóik révén – a szélesebb közösség is tudomást szerzett az újonnan indult közös kistérségi kezdeményezésről.⁴

Sajátosságok:

- a helyi erőforrások felismerése és hasznosítása;
- a Közösség erősítése;
- a fenntarthatóság gondolatának népszerűsítése helyben.

2. A *lakosság kreatív rétegének bevonása* a jövő közös tervezésbe a helyi fenntarthatósági programok egyik alapvető sikertényezője. Ez messze nem csak lakossági fórumok megszervezéséből állhat. Chieming-ben (a Chiemsee Agenda egy tagtelepülésén) például egy **fényképkiállítás** szolgált tervezés-megalapozó eszközként.

A főutca rendezését megelőzően felkérték a helyieket, hogy készítsenek fényképfelvételeket a főutcán, a *javítható látványelemekről*, vagyis főutcájuk kevésbé szép pontjairól. A kiállítás szervezését az önkormányzat az egyik közeli településen működő fényképész-klubbal közösen valósította meg.

Az elkészült képeket egy kiállításon mindenki megtekinthette, a szépíthető pontok rendezését az önkormányzat beemelte a készülő tervekbe, illetve egy útmutató-kiadványt is összeállított a lakosságnak.

Egy ilyen kiállítás különbözőképpen szólítja meg, és mozgósíthatja a lakosságot. Néhányan valószínűleg kapva kaptak azt alkalmon, hogy megörökítsenek néhány olyan felhőborító dolgot, ami évek óta szúrta a szemüket;

⁴ Forrás: www.chiemseeagenda.de

mások talán a felhívás nyomán kezdték nyitott szemmel járni mindennapi megszokott útvonalait. Bizonyára voltak olyanok is, akik a kiállításon szembesültek saját lakóhelyük problémáival, és azzal, hogy apró dolgok mennyit számíthatnak a lakókörnyezet képében. Lényeges elem tehát, hogy a végső terv és az útmutató a helyiek véleményét tükrözi, amely egy pozitív szemléletváltás első lépéseként értékelhető.⁵

Sajátosságok:

- a helyi problémák iránti érdeklődés és felelősségtudat felkeltése;
- a helyiek kreativitásának mozgósítása egy közös cél érdekében;
- a lakosság javaslatainak beépítése a tervezésbe.

II. Agenda21 cél: gazdasági és társadalmi fejlődés⁶

- Nemzetközi együttműködés a fenntartható fejlődés elérésének felgyorsításáért a fejlődő országokban.
- Küzdelem a szegénység ellen.
- A fogyasztási modellek megváltoztatása.
- Demográfiai dinamizmusok és a fenntarthatóság.
- Az emberi egészség védelme és javítása.
- A fenntartható településfejlesztés előmozdítása.
- A környezet és fejlődés integrálása a döntéshozatalba.

Ehhez a témához Európában főként a helyi gazdaság élénkítését célzó fenntarthatósági projektek kapcsolódtak eddig. Ezek a fent említett célok közül általában többet is magukba foglalnak. Megvalósításuk nyomán gyakran ismerhető fel a fogyasztói magatartás változása, a gazdasági szervezetek társadalmi felelősségvállalásának növekedése. Bemutatott példám a fenntartható fogyasztás modelljét ülteti át a gyakorlatba.

3. A fejlett országok fogyasztás-orientált magatartási formáit számos jelenség támogatja. A *fenntartható fogyasztás* gyakorlására (olyan vásárlói magatartás amely az életminőséget javító, környezetbarát, hosszú élettartamú, felelősségteljes helyi gyártó termékeket, szolgáltatásait részesíti előnyben a többi termékkel szemben), még az arra elvben nyitott polgárok számára sem mindig nyílik lehetőség. Gyakoriak ugyanis a „nem kapható helyben”, vagy a „vennék egészségeset, de nincsen” és a „miért kell nekem más földrész gyümölcsét venni, mikor ugyanez itthon is megterem” helyzetek a mindennapi vásárlási döntéseknél.

⁵ Forrás: www.chiemseeagenda.de

⁶ Agenda21 I. Rész (2-8. pont): **TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI DIMENZIÓK** Forrás: KTM, Föld Napja Alapítvány (1993.)

Ezen igyekeznek változtatni az osztrák Steinbach-ban a „**Nah und Frisch Lebens-mittelpunkt**” áruház működtetésével. Egy a településközpontban álló, leromlott vendéglőt alakítottak át és egészítették ki parkoló-szinttel, hogy a lakosság helyben, kényelmesen intézhesse mindennapi bevásárlásait. Az önkormányzat és egy áruházlánc megállapodása alapján a kínálat jelentős részét a helyi gazdálkodók és iparosok termékei teszik ki.

A *helyben, helyit* elvnek köszönhetően a lakosság hosszú bevásárló-utakat spórol meg, a településközpont pedig újra a mindennapok fontos színtere lett. A kereskedő komoly törzsvásárlói kört épített ki. A vásárlóerő nagyobb része marad a településen, a gazdálkodók termékeinek egy részét helyben értékesítik. A termelők és a fogyasztók között újból megélénkült az utóbbi évtizedekben elsorvadni látszó kapcsolat, amely a kölcsönös felelősségtudatot és a termékek iránti bizalmat erősíti.⁷

Sajátosságok:

- - az önkormányzat, a termelők és a kereskedők együttműködése;
- - a városközpont felélesztése integrált szemléletmóddal;
- - a fenntartható fogyasztói magatartás erősítése;
- - életszínvonal-javulás;
- - a helyi gazdasági vérkeringés fejlesztése.

III. Agenda21 cél: a Föld ökológiai egyensúlya⁸

- A légkör védelme.
- A földi erőforrások tervezése és kezelése integrált megközelítésben.
- Küzdelem az erdőpusztulás ellen.
- Érzékeny ökoszisztémák kezelése: küzdelem az elsivatagosodás és a szárazság ellen.
- Érzékeny ökoszisztémák kezelése: fenntartható fejlődés a hegyekben.
- A fenntartható mezőgazdaság és a vidéki területfejlesztés elősegítése.
- A biológiai sokféleség megőrzése.
- A biotechnológia környezetbarát kezelése.
- Az óceánok, valamennyi tenger (beleértve a beltengereket és a félig zárt tengereket is) valamint a tengerparti területek és élő erőforrásainak védelme, ésszerű használata és fejlesztése.
- Édesvízi erőforrások minőségének és ellátásának védelme; vízi erőforrások fejlesztésének, gazdálkodásának és felhasználásának integrált megközelítése.
- Mérgező vegyi anyagok környezetkímélő kezelése, mérgező és veszélyes anyagok illegális nemzetközi kereskedelmének megakadályozása.

⁷ Bővebben lásd: www.steinbachsteyr.at

⁸ Adenda21 II. Rész (9-22. pont): **AZ ERŐFORRÁSOK MEGŐRZÉSE ÉS KEZELÉSE A FEJLŐDÉS ÉRDEKÉBEN** Forrás: KTM, Föld Napja Alapítvány (1993.)

- Veszélyes hulladékok környezetkímélő kezelése és illegális nemzetközi kereskedelmének megakadályozása.
- Szilárd hulladékok környezetkímélő kezelése és a szennyvizek kérdése.
- Radioaktív hulladékok biztonságos és környezet- kímélő kezelése.

Az elmúlt évtizedben az európai LA21 folyamatok gyakorlatában a *Föld ökológiai egyensúlyának megóvása* témakörhöz kapcsolódott a legtöbb projekt. Ennek oka részben az, hogy legegyszerűbb a helyi lakosság környezet-tudatos rétegének mozgósítása. Ezek az emberek elsősorban a környezettel kapcsolatos projektek megvalósítását tartják fontosnak, mint például a helyben élő veszélyeztetett fajok védelme, vagy a hulladékkezelés megoldása.

Szélesebb aspektusban vizsgálva azonban a környezeti problémákat, a folyamat résztvevői fokozatosan rájönnek, hogy céljaik hatékonyabban érhetőek el, amennyiben megoldásuk során a társadalmi és gazdasági mozgatórugókat is figyelembe veszik.

Mindkét ökológiai témához sorolt példám integrált szemléletmóddal került kidolgozásra. Az egyiket a fenntartható vidékfejlesztés gyakorlatából, a másikat – egy kevésbé kézzelfogható problémakörre, – a légkör védelmére hozom.

4. A steinbachi példához hasonlóan a regionális gazdasági vérkeringés erősödése érhető tetten a Kreuterhexen projekt hozadékaként is, itt azonban még hangúlyosabb környezeti vonatkozással.

Az osztrák Obersteiermark Judenburg – Murau térségében nagy hagyománya van a régió növényeiből, gyógyfüveiből, fáiból előállított gyógykészítményeknek. A tevékenység az utóbbi időben hanyatlásnak indult, ezért a gyógynövény-feldolgozó kisiparosok összefogtak, „**Murtaler Kräuterkessel**” néven közös termékcsaládot hoztak létre.

A márka termékkörét a fenntarthatóság kritériumai alapján válogatták össze korábbi termékeikből. A gyógynövényeket, mint megújuló erőforrást szigorúan a megújulási képesség figyelembevételével gyűjtik. Regionális identitású termékekkel elsősorban a térségben dinamikus fejlődő, exkluzív wellness-piacot célozzák meg. Ennek érdekében kutató és tanácsadó szervezetekkel együttműködve átfogó minőségmenedzsment rendszert építettek ki. A termékek receptúrái ötvözik az ősi tudást és a mai kor megváltozott igényeit és leleményit.

Egy olyan jövedelemteremtés alapjait teremtették meg közösen, amely az előállításán és értékesítésén túl a tudás és a tapasztalatok közvetítésén nyugszik. Tanfolyamokat, túrákat, workshopokat szerveznek, amelyeken a többi helybéli is megismerheti a régió gyógynövényeit, felhasználásuk módját, és a velük való környezettudatos gazdálkodás jelentőségét. A lakosság helyi

identitásának erősödése legalább olyan fontos hozadék, mint a turisztikai programkínálat bővülése a tanfolyamok által.⁹

Sajátosságok:

- a kistérség termelőinek összefogása;
- a helyi természeti erőforrások fenntartható hasznosítása;
- az ősi tudás megőrzése és továbbadása;
- együttműködés kutatóintézetekkel;
- új perspektívák helyben;
- a helyi gazdasági-vérkeringés fejlesztése.

5. A *föld atmoszférájának védelme* számos ország LA21 gyakorlatában mellőzött téma, mert általános vélemény, hogy a helyi, lakossági szint hozzájárulása az éghajlatvédelemhez és az üvegházgázok kibocsátásának csökkentéséhez csak elenyésző lehet. Németországban azonban számos projekt működik ebben a témában is, melyek közül a **Fifty-Fifty Projekt** külön említést érdemel.

A települések költségvetésének mindenütt tetemes részét teszi ki a helyi oktatás fenntartása. Nehezen találni olyan kiadási tételt, amelyből úgy lehet jelentősen lefaragni, hogy az egyaránt váljék az iskola és az intézmény fenntartó elégedettségére is. A Fifty-Fifty Projekt az iskolák és fenntartóik közötti energiatakarékossági megállapodáson alapszik. A tanárok és diákok által közösen kidolgozott egyszerű programok nyomán megtakarított áram-, víz-, és fűtési költségek fele a fenntartónál marad, másik fele pedig az iskolát illeti, szabad felhasználásra. A programhoz kapcsolódó ötletbörzétet, és megvalósítást sok helyen beépítik a képzésbe, legyen szó népszerűsítő poszterkiállítás vagy színelőadás összeállításáról, illetve a potenciális takarékosági célpontok közös feltérképezéséről.

A Chiemsee Agenda keretében a lakosságból szerveződött regionális „Energia munkacsoport” foglalkozik a Fifty-Fifty Projekt népszerűsítésével. A kistérség iskoláit információkkal látja el, módszertani segítségnyújtással (pl. az indulóértékek kiszámításával, szerződés-előkészítéssel) támogatja az érdeklődőket. Kedvcsináló rendezvényeket szervez az iskolákban, és fórumot teremt arra, hogy a programhoz csatlakozó iskolák tapasztalataikat, újabb és újabb ötleteiket folyamatosan megoszthassák egymással. A tapasztalatcserék és a gyerekek-tanárok-takarítók-gondnokok együttműködése a közös cél érdekében, jelentik a siker zálogát. A gyerekek a fenntartható erőforrás-gazdálkodást nem könyvből tanulják meg, hanem saját jobbitó-ötleteik, apró magatartás-változtatásaik hatásának megtapasztalásával. A fenntartó pedig látva az energiatakarékosságban rejlő gazdasági lehetősége-

⁹ Bővebben lásd: WWW.KRAEUTERHEXEN.NET

ket, néhány év múlva talán nagyobb beruházást igénylő korszerűsítésekre is törekedni fog iskolájában.¹⁰

Sajátosságok:

- a kreativitás elismerése;
- a fiatal generáció környezettudatának erősítése;
- a fenntarthatóság elvének integrálása az iskolába és a mindennapokba;
- összefogás a közös cél érdekében a fenntartóval.

LA21 általános előnyei Európában

A helyi fenntarthatósági programok nagyon különbözőek Európa-szerte. Minden országban, de minden térségben is mások a körülmények, a hagyományok, ezért mindenhol kicsit mást jelent a fenntartható jövő a közösségek számára. Különböznek tehát a hosszútávú célok, így az odavezető utak is.

Azonban függetlenül attól, hogy milyen útvonalon indult el a fenntarthatóság felé egy-egy európai közösség vagy kistérség, az LA21-et tekintve a következő előnyökről számolnak be néhány év után:

- javítja a regionális gazdasági vérkeringést, új munkalehetőségeket teremt helyben;
- szerepe van abban, hogy a természeti erőforrásainkat hosszútávon biztosítsuk, a környezet állapotán javítsunk;
- a lehetőségek feltárására és a helyben meglévő tudás mozgósítására serkent;
- erősíti a társadalmi összetartást, az egyéni felelősségtudatot;
- új kapcsolati kultúrát alakít ki a politikai-adminisztrációs rendszer és a lakosság között;
- az LA21 segítségével a fenntarthatóság elve a mindennapi gondolkodásban, döntésekben és cselekvésben konkrét formát ölt.¹¹

LA21 lehetőségei az Egri-Bükkalján

A felvázolt néhány – elsőre talán túl egyszerűnek tűnő – példa összeválogatásakor arra törekedtem, hogy azok a *fenntarthatóság elvének gyakorlati megvalósíthatóságát* szemléltetessék a hallgatóság előtt. A bemutatott példákból kiderül, hogy a helyi problémák nagy részét *helyben, összefogással, meg lehet oldani*.

Nem kész „recepteket” hoztam az Egri-Bükkalja problémáira és kérdéseire, azokat majd nekünk kell megtalálnunk. A cél az volt, hogy meggyőzzem Önöket, megoldásokat a fenntarthatóság hármasszögén keresztül (gaz-

¹⁰ Forrás: www.chiemseeagenda.de, <http://www.hamburger-bildungsserver.de/welcome.phtml?untent=/klima/fifty-fifty/>

¹¹ Sophia Binder (2004), BMLFUW (2003), ICLEI (2002)

dasági, társadalmi és környezeti tényezők együttes vizsgálatával) kell keresni, s érdemes nekünk is a fenntarthatóság útjára lépni.

Meggyőződésem, hogy a fenntarthatóság szemléletmódja itthon is *integrálható* a települési politikába, közösségeink életébe. Az Egri-Bükkalján nagy lehetőségek vannak a helyi értékekre alapozó jövő megvalósításában. Ehhez, ahogy láttuk, *bátorságra* van szükség, hogy a feladatokkal szembe merjünk nézni; *bizalomra*, hogy belássuk: együtt többre megyünk; jó *ötletekre*, melyek a helyi adottságokra építenek, valamint *következetességre* a közösen felismert célok hatékony megvalósítása terén.

Az LA21-ben összefüggő egészt alkotnak, és gyakorlati értelemmel telnek meg az oly sokat hangoztatott demokratikus elvek, mint a nyilvánosság, az önkormányzat nyitottsága, a lakosság aktív bevonása a tervezésbe és a – párbeszéd, rugalmasságon, konfliktusok kezelésén keresztül megvalósuló – folyamatos tanulás. Bámulatos sikerek érhetőek el ott, ahol az emberek nyitottak a másutt (akár a szomszéd faluban) elért eredmények megismerésére, és ahol ezek használatát *megfontolják*. Annak érdekében azonban, hogy a fellelhető számtalan érdekes példából ki-ki a számára megfelelőkből tanuljon el technikákat, minden közösségnek tudnia kell, hogy *hová is tart*. Ezt az útkeresést szolgálja LA21 folyamatok során a fenntarthatósági programterv (*LA21 stratégiai akcióterv*) elkészítése. Egy ilyen programterv közös megalkotását és konszenzusos elfogadását követően a közösség döntéshozói számára nem fog nehézséget okozni az egyes beruházásokról, pályázatokról, támogatási rendszerekről, szabályozásról a lakosság számára elfogadható, hosszú távú döntéseket hozni.

Hogyan tovább?

Azok számára, akik szívesen elmélyednének a témában – a fenntarthatóság globális felelősségtudatának köszönhetően – az Interneten rengeteg információ, szakmai anyag, ötlet-adatbázis elérhető. Javasolom például a „*Steinbach útja*” című osztrák kiadvány tanulmányozását, (amelynek tapasztalataiból én is merítettem előadásomban a fenntartható fogyasztás kérdése kapcsán).¹²

Amennyiben valamely egri-bükkaljai közösség, vagy a kistérség úgy érzi, hogy törekvéseitől, szemléletétől nem idegen mindaz, amiről itt ma beszélünk, annak feltétlenül érdemes mihamarabb elindulni a fenntarthatóság útján. Én ehhez felajánlom szakmai segítségemet.

¹² Letölthető PDF formátumban az Internetről németül és magyarul is, lásd az irodalomjegyzékben (megjegyzés: a magyar fordítás *fenntarthatóság* helyett hibásan *folyamatosság* kifejezést használ).

Irodalomjegyzék

Andrea Grabher, Michael Narodslawsky, Hans Ecker, Helmut Retzl: *Leitfaden zur Umsetzung der Lokale Agenda 21 in Österreich* Wien, BMUJF Abteilung Verkehr, Mobilität und Lärm, kézirat 1998. május

BMLFUW: *Gemeinsame Erklärung zur Lokalen Agenda 21 in Österreich* (Beschluss Landeskonzferenz am 9.10.03. Schruns/Montafon) Wien, BM für Land- und Forstwirtschaft Umwelt und Wasserwirtschaft 2003. 14 p.

Günther Humer, Ing. Karl Sieghartsleitner: *(Der Steinbacher Weg) Steinbach útja* Steinbach an der Steyr Oö. Verein für Entwicklungsförderung, illetve Osztrák Mezőgazdasági Erdőgazdálkodási Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium (BMLFUW) Wien, 2002. II. kiadás. (A magyar fordítás megjelenése: 2004. Fordító: Tóth Tímea). Letölthető az internetről:

magyarul:

http://gpool.lfrz.at/gpoolexport/media/file/Steinbacher_Weg_ungarisch.pdf

németül: http://gpool.lfrz.at/gpoolexport/media/file/steinbacher_weg.pdf

Hacsi Tamás: *Az Egri-Bükkalja és környéke turisztikai tájrendezési terve* Budapest, 2001. Diplomaterv a SZIE Tájépítészeti, -védelmi és -fejlesztési Kar Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszékén.

ICLEI: *Second Local Agenda 21 Survey Report* (Background Paper No. 15) (helynév nélkül), International Council for Local Environmental Initiatives 2002.

<http://www.iclei.org/ICLEI/la21.htm>

Pusztai Csaba: Fenntartható fejlődés helyi szinten: A Local Agenda 21 értékelése az első tíz évben In: Globális gazdasági versenyképesség Konferencia 2002. Eger, EK Főiskola Gazdaság és Társadalomtudományi Intézet 2003. p. 215–224.

Sophia Binder: *LA 21-Aktivitäten in Europa* (helynév nélkül), Amt der Steiermärkischen Landesregierung (Fachabteilung 19D Abfall- und Stoffflusswirtschaft), 2004. szeptember.

Georg Hermannsdorfer, Marlene Berger – Stöckl (Verfasser): *Ergebnisbericht zur Regionalen Agenda 21 der zehn Chiemseeufergemeinden* Rimsting, Abwasser und Umweltverband Chiemsee 08.11.2002.

http://www.chiemseeagenda.de/inhalt/agendainfo/ai_download/021107ergebnisbericht.pdf

Dr. Szlávik János, Prof. Dr. h.c. Turchanyi Gyula (témavezető): *Útmutató a Fenntartható Fejlődés Helyi Programja (LA21) elkészítéséhez* BME Környezetgazdaságtan Tanszék, („Önkormányzati tájékoztató” – különszám) Budapest, Belügyminisztérium, 2002.

Agenda21 dokumentum 28. fejezete angolul:

<http://www.un.org/esa/sustdev/documents/agenda21/english/agenda21chapter28.htm>

Feladatok a XXI. Századra *Az ENSZ 1992-es Rio de Janerió-i környezetvédelmi világtalálkozójának teljes dokumentuma* Budapest, KTM, Föld Napja Alapítvány, 1993. 435p (A fordítás egy része megtalálható <http://www.foek.hu/zsibongo/agenda21/agenda21.htm>)

Chiemsee Agenda honlapja: <http://www.chiemseeagenda.de>

Steinbach an der Steyr honlapja: <http://www.steinbachsteyr.at>

Kreuterhexen projekt honlapja: <http://www.kraeuterhexen.net>

A német Fifty-fifty projektről bővebben:

<http://www.hamburger-bildungserver.de/welcome.phtml?unten=/klima/fifty-fifty/>